

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946–1965 РР.): КОНЦЕПЦІЇ ЗАХІДНОЇ РАДЯНОЛОГІЇ

Тези присвячені аналізу особливостей західної радянології у повоєнну добу. З'ясовано, що становлення радянології як науки відбувалося в умовах крайнього загострення відносин між СРСР і США, розгулу антикомунізму на Заході, «холодної війни». Це позначилося максимально на характері тодішньої радянології, надавши їй яскраво виражену антикомуністичну спрямованість. Проте цей період, за визнанням самих радянологів, був найкращим, відзначеним максимальним її фінансуванням, як з урядових, так і приватних фондів, заснуванням найбільших радянологічних центрів, наукових періодичних видань, підготовкою десятків та сотень фахівців-радянологів. Встановлено, що вивчення на Заході колишнього союзника з антигітлерівської коаліції почалося як вивчення екзистенційного ворога та суперника і тематика дослідження промисловості республік СРСР – в першу чергу Української РСР – стала однією з ключових.

Ключові слова: виробництво, економіка, індустрія, історіографія, історіописання, машинобудування, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР

Поразка фашистської Італії та нацистської Німеччини у другій світовій війні поставила крапку в історії цих двох антилюдських, тоталітарних режимів. Водночас Радянський Союз не тільки залишився на міжнародній арені, але й значно зміцнив свої позиції. Але оскільки СРСР був зарахований до однієї з Італією та Німеччиною, протилежної західним демократіям групи для наукових досліджень, то ідеологія та методологія тоталітарного спрямування сфокусувалася переважно на вивченні Радянського Союзу. Американська радянологія у свій перший період становлення формувалася саме як тоталітарна радянологія. Далі до майбутньої схеми тоталітарної школи додався пункт про ленінські джерела сталінізму як прояви тоталітаризму. До рівності фашизм – націонал-соціалізм – сталінізм додалася рівність ленінізм – сталінізм – тоталітаризм.

Вже наприкінці 1940-х-початку 1950-х рр. паралелі між сталінізмом та фашизмом знову активно використовуються в рамках теорії «тоталітарних режимів». Класичне визначення тоталітаризму дано у книзі З. Бжезинського та К. Фрідріха «Тоталітарна диктатура та автократія», вперше опублікованій 1956 р., а обґрунтування тоталітарності радянського режиму з історичної точки зору – у книзі професора М. Фейнсода «Як керують Росією» (перше видання – 1953 р.). М. Фейнсод, зокрема, порівнюючи СРСР і нацистську Німеччину зазначав, що вибори у Радянському Союзі, «як і плебісцити при Наполеоні та Гітлері», покликані продемонструвати, що «радянський народ і режим становлять єдине ціле» [1, с. 78]. Подібним чином оцінювали природу радянського режиму А. Улам, Ф. Боркенау, Б. Вольф, Р. Деніелс та інші радянологи тоталітарної школи.

В умовах розгортання «холодної війни», до слів та робіт радянологів прислухалися на найвищому рівні державного управління. Насамперед це стосувалося питань зовнішньої політики. Так у 1960 р. Гарвардський центр з міжнародних відносин під керівництвом Роберта Бові, у минулому керівника групи планування політики Державного департаменту, у складі Збігнева Бжезинського, Вільяма Еліота, Раперта Емерсона, Мерла Фейнсода, Карла Фрідріха, Бенджаміна Шварца, Стенлі Хофмана та деяких інших підготував для сенатської комісії з міжнародних зв'язків 82-сторінкову доповідь «Ідеологія та міжнародні справи». Рекомендації радянологів зводилися до необхідності розширювати «людський обмін» з країнами «комуністичного табору», що мало «підштовхнути еволюцію радянської системи зсередини». Але для цього потрібні були інтенсивні контакти не на рівні простих радянських людей, а з «інтелектуалами та політиками середньої та вищої ланки», щоб вплинути «насамперед на їхні ідеологічні установки» [2, с. 2].

Вперше радянологів як експертів для вироблення політики стали використовувати президенти США Вільсон і Рузвельт. Це особливо посилювалося у роки другої світової війни і стало певною традицією у післявоєнні десятиліття. Сферою практичного застосування знань про Радянський Союз для радянологів ставали блискучі політичні кар'єри у вигляді високих посад у державних органах – насамперед консулів та дипломатів, включаючи американське посольство у Москві.

Американська радянологія, взявши на озброєння поняття «тоталітаризм», так і не виробила чіткого трактування його змісту. Звідси така багатовекторність у створенні різних поєднань з урахуванням

невизначеної термінології: тоталітарний синдром, тоталітарна модель, теорія тоталітаризму, логіка тоталітаризму та інші. І всі вони з різним змістом.

З цієї причини – тому, що так і не було вироблено загального методологічного підходу до «тоталітаризму», навіть до 1960-х років не було досягнуто консенсусу в характеристиці радянського суспільства.

Радянської лад розвивався і зміну сталінському тоталітаризму прийшов хрущовський авторитаризм. Називаючи складові тоталітарної системи, що склалася в американській радянології «карикатурою», оскільки жодне суспільство точно підігнати під ці жорсткі рамки неможливо, Альфред Мейер прийшов до висновків наприкінці 1960-х років: «Я приєднуюся до критиків тоталітарної концепції» [3, с. 130]. Для нього радянське суспільство було не тоталітарним, а лише бюрократичним, тобто можна констатувати, що даний радянолог розгледів всі метаморфози змін, які відбувалися після смерті Сталіна у всіх сферах життя радянського суспільства і держави.

Загалом концепція післявоєнної американської радянології визначалася не стільки істориками, як політологами. Останні були дуже тісно пов'язані із прикладною політикою. Як фахівці з Радянського Союзу їх намагалися активно залучити до безпосередньої політики чи щонайменше залучити до вироблення політики щодо СРСР. І в таких геополітичних умовах історикам та політологам було надзвичайно важко залишитись політично нейтральними у своїх наукових дослідженнях. Отже, радянологія 1950-1960-х рр. виявилася заручницею політики, а самі радянологи – її «тіньовими політиками».

Основною причиною такої надмірної політизації науки стало те, що в США в цілому для радянологів існував на той час своєрідний «політичний ринок», а сама сфера радянських досліджень визначалася як «ідеологічна», в якій на той момент панувала тоталітарна концепція історії СРСР.

Вихідною точкою початку дослідження тоталітаризму як методології науки стало фундаментальне дослідження Фредеріка Флерона «Вивчення комунізму та суспільні науки», опубліковане в 1967 р. Визначивши методологію як «філософію науки або логіку дослідження: правила, відповідно до яких проводиться дослідження» [4, с. 197], автор показав, що саме цього й не було вироблено радянологами тоталітарної школи, і тому кожен із них йшов своїм власним шляхом, а над усіма ними тяжіла лише «логіка тоталітаризму».

Відсутність міцної методологічної основи різко виявилася відразу після смерті Сталіна, коли на тлі перших, вкрай обмежених і строго дозованих, але в той же час все-таки демократичних перетворень радянологія стала наповнюватися новою термінологією: неофеодализм, державний авторитаризм, збанкрутілий тоталітаризм, інституційний плюралізм, екстремальний комуністичний консерватизм, російський національний більшовизм [5, с. 108] та іншими.

Центральним питанням у суперечках перших критиків тоталітарної радянології зі своїми колегами стало їхнє неприйняття трактування попередниками природи сталінізму як безпосереднього породження та продовження ленінізму та більшовизму. Критики тоталітарної концепції з-поміж американських радянологів, насамперед Роберт Такер і Стівен Коен, пояснювали це не стільки об'єктивними, скільки суб'єктивними чинниками. «Що зробило тенденцію історичної реальності – то це не характер СССР і не природа більшовизму, – писав професор Такер в 1963 р., – то була природа Сталіна. Його особистість стала найбільш важливим фактором, який визначив історію сталінського періоду» [6, с. 47].

Професор Ноув виводив сталінізм із «нового покоління практичних партійних секретарів», які не тільки «служили Сталіну», але також і «створили його» [7, с. 301]. У питанні вивчення сталінізму він виробив як би власну методологічну концепцію, що укладається в дві нерівності: пояснювати – не означає виправдовувати, і необхідність не є неминучість. Причому перше, спроба пояснити – це не спроба виправдати – стала основною відмінністю британської радянології від американської, де між цими двома поняттями нерідко ставився знак рівності внаслідок її надмірної політизації.

Відсутність єдності в американській радянології показали вже 1960–1970-ті роки. Представники першого покоління американської радянології висловлювали сумнів у дослідницьких здібностях своїх молодих колег, за якими незабаром закріпиться поняття «ревізіоністи» та які стануть їх науковими опонентами.

У західній радянології ревізіонізм як методологічна платформа почав складатися паралельно із затвердженням у ній позицій саме історичної науки та самих принципів науковості, які відвойовували собі гідне місце у боротьбі з політологією, що панувала у радянології з перших повоєнних років. Починаючи з 1970-х років молоде покоління професійних істориків звернулося до методології своєї дисципліни для того, щоб досліджувати СРСР з наукової точки зору, без політичних надбудов. Спільність підходів до радянської історії об'єднала професійних істориків Шейлу Фіцпатрік, Роберта Маннінга, Арча Гетті, Габора Ріттерспорна, Роберта Серстона, Девіда Хоффмана, Хіроакі Куромія, Вільяма Чейза, Ліні Віолу, Пітера Соломона та інших. Поступово склалася ціла школа істориків, чиє ставлення до Радянського Союзу було набагато симпатизуючим, ніж їхніх попередників.

Ревізіоністи 1980-х, як і їхні попередники так званого «в'єтнамського покоління», заперечували основний постулат, сформульований радянологами періоду «холодної війни» – про тоталітарний характер радянського суспільства. Але одночасно вони були набагато радикальнішими, ніж їхні попередники. І не лише в самій критиці тоталітаризму, а й у висуненні нових, на перший погляд, здавалося б, абсолютно неприйнятних підходів. Їхні роботи помітно, як вважає Роберт Маннінг, відрізняються від робіт «першого покоління ревізіоністів» (Коен, Левін, Такер), тому що останні стали займатися радянськими дослідженнями в той час,

коли тоталітарна модель «панувала незаперечно» на десятиліття вперед поставивши всі питання, запропонувавши методи і [8, с. 407].

Безсумнівною заслугою радянологів першого покоління було те, що вони «ретельно описали» тоталітаризм. Але за цим не було іншого, більш важливого, – пояснення. Тоталітаризм, будучи всебічно описаний, виявився «погано пояснений». Що справедливо навіть щодо таких корифеїв тоталітарної школи, як Фрідріх і Бжезинський, які наголошували в описі режимів на їхньому «простому ідеологічному фанатизмі». Але недоліки і навіть глибинні прорахунки тоталітарної американської радянології, на які вказують ревізійністи, зовсім не означають того, що тоталітарна модель прогала у боротьбі з ревізійізмом. У зіткненні з тоталітарною школою ревізійністи програли чи принаймні не виграли. Але це не виключає їхнього позитивного впливу всю американську радянологію у частині вироблення нових методологічних підходів і звернення переважно до соціальної історії, тоді як їхні попередники концентрували свою увагу лише на політиці та ідеології.

Таким чином, становлення радянології як науки відбувалося в умовах крайнього загострення відносин між СРСР і США, розгулу антикомунізму на Заході, «холодної війни». Це, безумовно, позначилося максимально на характері тодішньої радянології, надавши їй яскраво виражену антикомуністичну спрямованість. Проте цей період, за визнанням самих радянологів, був найкращим, відзначеним максимальним її фінансуванням, як з урядових, так і приватних фондів, заснуванням найбільших радянологічних центрів, наукових періодичних видань, підготовкою десятків та сотень фахівців-радянологів.

References

1. Fainsod, M. (1963). *How Russia Is Ruled*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 411 p.
2. *The New York Times*. 1960. January 17.
3. Meyer, A. (1991). Politics and Methodology in Soviet Studies. *Studies in Comparative Communism*. Vol. 24, No. 2 (June). P. 127–136.
4. *Communist studies and the social sciences: essays on methodology and empirical theory*, ed. by Frederic J. Fluron, Chicago: RandMcNally, 1969. 481 p.
5. Tucker, R. (1977). *Stalinism as Revolution from Above: essays in historical interpretation*. Ed. by Robert C. Tucker. New York: Norton. 286 p.
6. Tucker R. (1963). *The Soviet political mind; Stalinism and post-Stalin change*. New York: Frederick A. Praeger. 304 p.
7. *Economic Rationality and Soviet Politics or Was Stalin Really Necessary?* By Alec Nove. Frederick A. Praeger: New York, 1964. 316 p.
8. Manning, R. (1987). State and society in Stalinist Russia. *The Russian Review*. Vol.46. № 4. P. 407–408.

DOI 10.34132/mspc2025.01.10.01

Yuliia Bondar

THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE POSTWAR PERIOD (1946-1965): THEORIES OF THE WESTERN SOVETOLOGY

The paper focuses on the analysis of the features of Western Sovietology in the postwar period. The emergence of Sovietology as a science occurred amid a significant decline in diplomatic relations between the USSR and the United States, rampant anti-communism in the West and the Cold War. This substantially affected the nature of Sovietology during that time, giving it a pronounced anti-communist orientation. Nevertheless, this period, as recognized by the Sovietologists themselves, was the most favourable, characterized by substantial financial support from both governmental and private entities, the establishment of the most prominent centres of Sovietology, scientific periodicals, and the training of numerous professionals in the field of Sovietology. It has been noted that the research on the former ally of the anti-Hitler coalition in the West initially commenced as an examination of an existential adversary and competitor, and the industry of the USSR republics – primarily the Ukrainian SSR – became one of the key areas of focus.

Keywords: production, economy, industry, historiography, machine building, enterprise, post-war reconstruction, industry, workforce, technology, Ukrainian SSR

Відомості про автора / Information about the Author

Юлія Бондар, аспірантка кафедри історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, м. Миколаїв, Україна, E-mail: advocate.bondar@gmail.com, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4411-0012>

Yuliia Bondar, PhD student at the Department of History of the Admiral Makarov National University of Shipbuilding, E-mail: advocate.bondar@gmail.com , orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4411-0012>

© Ю. Бондар
22.05.2025.

Стаття отримана редакцією

